Старите каменни чешми от Родопите

Стоян Дечев [a]

[a] *Факултет за изящни изкуства, катедра Скулптура, Национална художествена академия, ул. Шипка 1, София 1000; stoiandechev@abv.bg*

The old stone fountains in the Rhodope Mountains

Stoyan Dechev [a]

[a] *Faculty of Fine Arts, Department Sculpture, National Academy of Art, 1 Shipka Str., 1000 Sofia, Bulgaria; stoiandechev@abv.bg*

ABSTRACT

The purpose of the paper is to collect information about stone fountains constructed in the Rhodope Mountains before the mid of the 20th century as well as to document their present state of preservation. The research is focused on artefacts which were not sufficiently studied or were not studied at all until present and provides new information which can be used in future studies. The author's interest on the subject was provoked by the opportunity to study the stone fountains not only as a group of architectural artifacts of artistic value, but also to relate them to specific ritual practices and mythological beliefs which survived during the centuries in isolated regions. Ritual practices related to water sources survived from the Thracian period and can still be traced in mythological beliefs in the Rhodope Mountains.

KEYWORDS

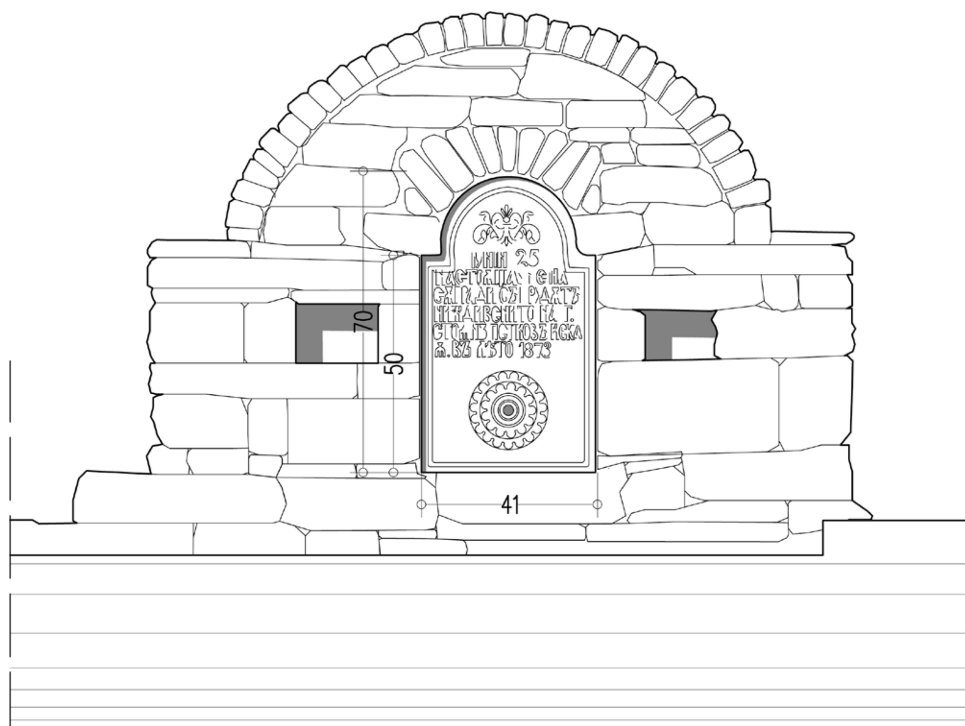
Fountains, Rhodope Mountains, mythological characters

Въведение

Настоящата статия представя кратко изложение върху един от аспектите на цялостно проучване на автора върху старите чешми от Родопите с тяхната архитектурно-естетическа и митологично-символична същност и непреходно значение.

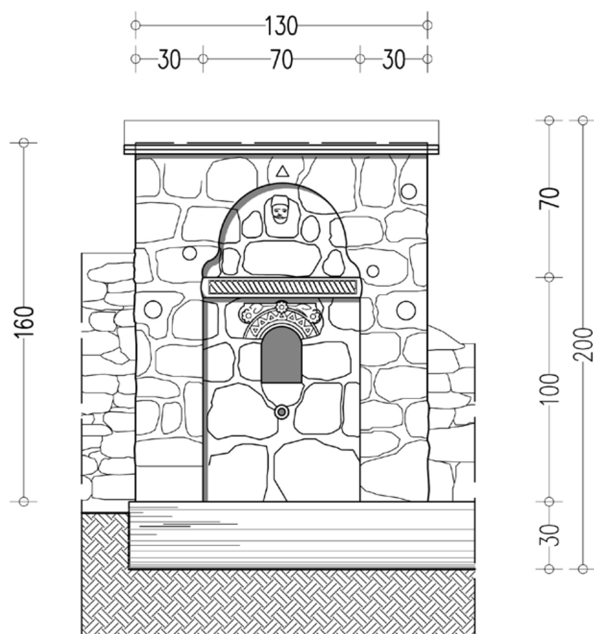
В настоящия момент в България, поради ред причини, множество паметници на културата, както и артефакти, които нямат този статут, са изоставени и подложени на разрушение. Това се случва поради ред причини: липса на средства за реставрация и поддръжка, нехайно пренебрежение към културното ни наследство, неизяснена собственост на много от тези обекти, последвала реституирането на имоти. Не на последно място е непрофесионалната реставрация на много от тях – причина за безвъзвратна им загуба. Не по малко вредят и множеството кражби, на които се натъкнах по време на теренните проучвания. Разбира се, този коментар касае не само чешмите, които са основната тема на моята дисертация, но и всички културни паметници, особено тези, които нямат статут на паметник с национално или местно значение. В крайна сметка, конкретността в случая би била по-полезна и затова съсредоточих своите усилия в откриването, заснемането, описването и тълкуването на водоизточниците в района на Родопите, които се представени с рисунки и снимки (обр. 1-10).

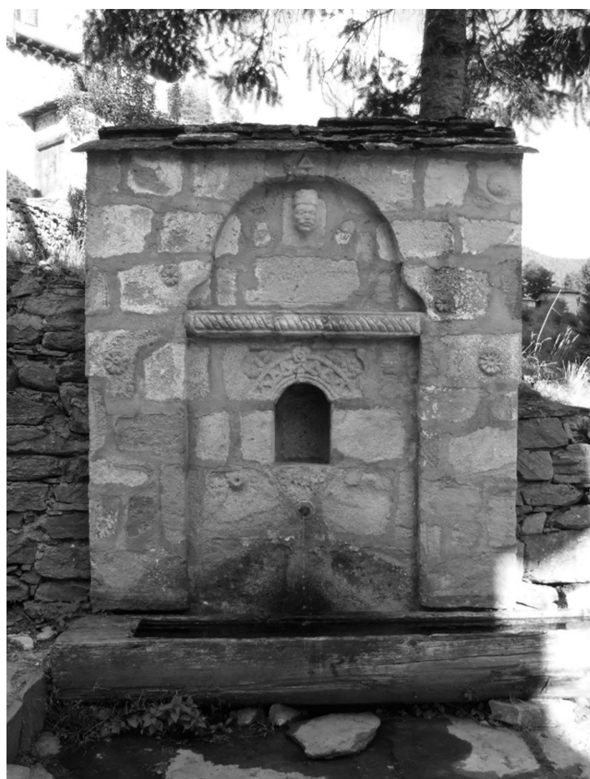
Една от важните причини, които ме накараха да се огранича в рамките на тази

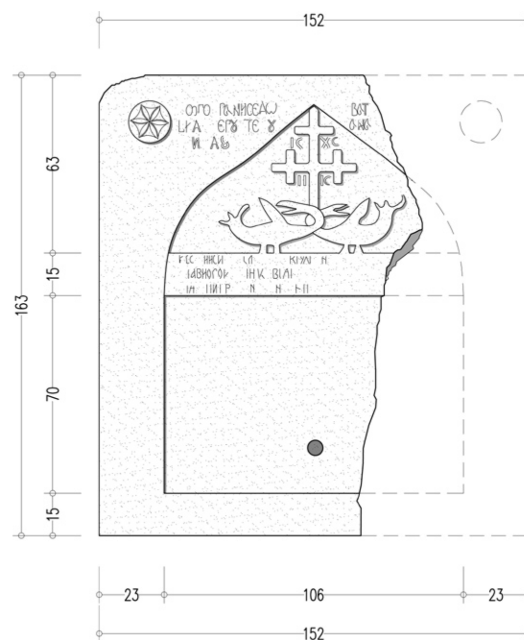

Обр. 1. Чешма от с. Ковачевица.
а. графично представяне (С. Дечев, К. Петров);
b. снимка (С. Дечев)
Fig. 1. A fountain in the village of Kovachevitsa.
a. drawing (S. Dechev, K. Petrov; b. photo (S. Dechev)

Обр. 2. Чешма от с. Широка лъка.
а. графично представяне (С. Дечев, К. Петров; b. снимка (С. Дечев)
Fig. 2. A fountain in the village of Shiroka Laka.
a. drawing (S. Dechev, K. Petrov;
b. photo (S. Dechev)

Обр. 3. Чешма от Кричимския манастир. а. графично представяне (С. Дечев, К. Петров; b. снимка (С. Дечев)
Fig. 3. A fountain in the Krichim Monastery:
a) drawing – S. Dechev , K. Petrov;
b. photo – S. Dechev)

територия, беше относително доброто познаване на района, което би било от полза на научната пълнота на изложението, а също така и на правилното разбиране на обичаите, свързани с водата и водоизточниците. Не по-малко важно условие в избора на този конкретен район бе фактът, че там са най-добре запазени някои старини езически обичаи, свързани с водата и изворите, които са нееднократно потвърдени от водещи специалисти областта на етнографските изследвания.

В научната литература, свързана с чешмите в България, се срещат два типа разработки – такива, които разглеждат въпросите за чешмата като част от архитектурната среда (Златев 1955, Любенова 1961, Тулешков 2006) и такива, които тълкуват култовите практики свързани с водата, изворите и водоизточниците по нашите земи като културни пластове от езически и религиозен произход (Гейщор 1986, Георгиева 1983, Тодоров 1999).

Изследователският проблем на проучването се състои в опита да се обединят горепосочените две направления като по този начин се осмисли значението на символичните изображения по релефите на чешмите, както и да се обясни произхода и значението на витаещите около чемите митологични образи, а също и мистериозните строителни традиции като например обичая за вграждането. Друг съществен аспект е разглеждането на оцелелите артефакти в светлината на архитектурна форма с художествени и пластични качества, които са свързани, както с определени художествени традиции, така и със специфични характеристики на всяка една от запазените чешми.

Важно е да се отбележи, че горепосочените митологични персонажи, култови и строителни практики, архитектурни и художествени особености, свързани с каменните чешми, са проследени в исторически и етнокултурен план, за да се обясни генезиса и развитието им във времето.

В цялостното ми проучване по темата, правя опит да проследя наслояването на образи като този на стопана, змея, самодивите, вилите и юдите, на светци от християнската религия, припокриващи езически персонажи. Този конгломерат от образи, примесен с елементи от християнската и ислямската кутлова символика и по-късната барокова стилистика, може да даде обяснение за еклектизма на художествения образ по релефите на каменните чешми.

В случая би било интересно да се отдели внимание на някои персонажи в този ред, като би било естествено да се започне с образа на стопана, който е най-древен по произход и следите му водят към култовите представи на траките.

Врисювъ ступан

Неговата същност се състои в това, че той е дух на хероизиран прародител, който се явява като собственик и покровител на важни елементи от фамилния бит. Когато роднинската връзка на този прародител с поколенията се отдалечава във времето, той придобива все по-легендарни черти и бива натоварен със свръхестествени качества като пазител и дарител на благополучие. От своя страна, неговите потомци трябва да се отнасят с него като към дух-собственик. Необходимо е било те да го почитат с уважение и малки дарове.

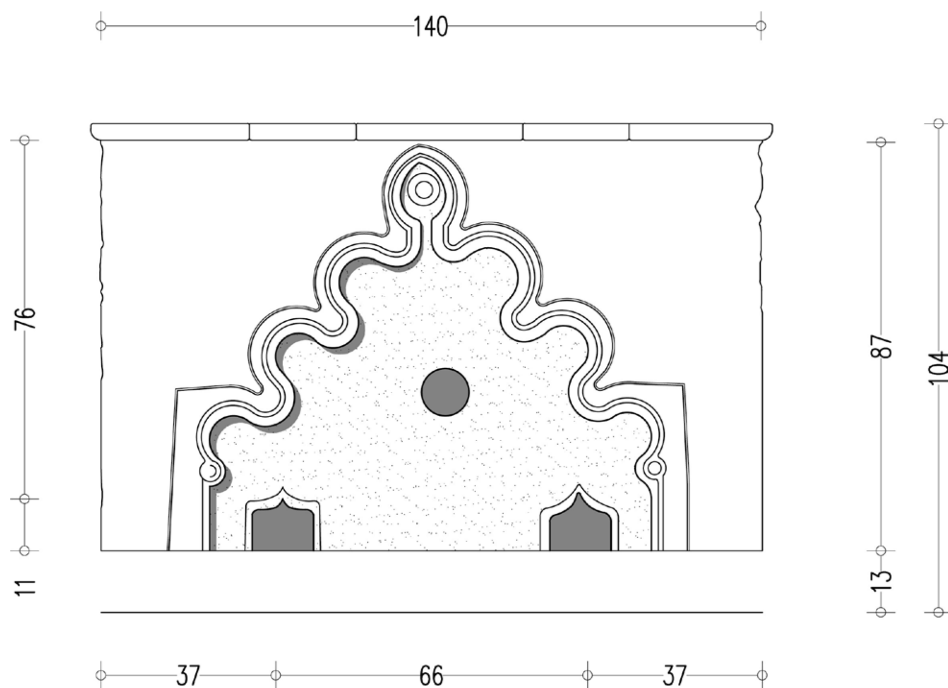
Духът на този прародител, който в някои източници е наричан прадед, от една страна е добронамерен към почитащите го потомци, а от друга е ревнив, раздразнителен и честолюбив, като наказва жестоко, ако бъде пропуснато да му се отдаде

почит. Ето какво пише по въпроса един от най-задълбочените му изследователи Е. Теодоров:

> *„Родствената връзка не се прекъсвала със смъртта. Прадедът продължавал да живее с мислите и интересите на живите, той продължавал да бъде стопанин на къщата и имотите. Тая вътрешна свързаност с имота и с рода е създала и образа и името му –„стопан(ин)". Българинът е чувствал не над себе си, а около себе си своя невидим закрилник.*
>
> *Но как да се обясни, че християнските светци се чувстват пълнокръвно в много празници и проникват така дълбоко в народния бит, че не само започват да съществуват наред с честването на стопана, а в някои случаи и да заличат напълно мисълта за него, какъвто е случая с празника Гергьовден и др. Този факт може да се обясни напълно, чрез онова, което установихме дотук. Вярването, че стопанът е дух, че е бил през живота си някаква изтъкната личност, представлява основата, върху която може да се развие съвършено естествено идеята за честването на стопана като светец. Стопанът като прадед, който и след смъртта си продължава да живее, запазил своята изключителна физическа и духовна сила и своята връзка с хората, който може да даде и здраве, и живот и плодородие, е могъл съвсем лесно да приеме чертите на кой да е светец. Защото какво собствено е бил светецът според църквата – покойник, който се е издигнал над обикновените хора чрез своя живот, отдаден за благото на другите, чрез своята изключителна сила, която е запазил в особеното си физическо съществуване и след смъртта. Стопанът и светецът са еднакви по същина – покойници, закрилници на човека. Доказателство за врастване на светеца в стопана е и това, че самият светец, колкото и странно да звучи, приема чертите на стопана"* (Теодоров 1999, 131).

Така, в известен смисъл, този хероизиран прадед придобива някои черти на местно божество. Известно е, че във времето на многовековен културен обмен, много от тези тракийски прадеди, които били обект на култова почит, се инфилтрират и в древногръцкия религиозен пантеон, а по-късно са възприети и от самите траки като божества. Вероятно не е случаен и факта, че той винаги е изобразявн заедно със змия, но като такъв, той е закрилник предимно на своето наследство. Затова те често биват смятани за нематериални собственици на фамилни домове, важни сгради, синори, но най-популярни са като собственици на извори наричани „Врисювъ[1] *ступан*" (Дечев 1930, 52) (обр. 2). Много интересна е и семантичната връзка между образа на прародителя – *врисюв ступан* и змея, който изцяло припокрива неговия образ. В известен смисъл може да бъде очертан и пътя, който е изминал образа на стопана, за да се разбере и тази трансформация на външния облик при запазване на функциите. Основният въпрос тук е защо легендарният образ на прадеда-стопан съществува паралелно с митологичния образ на змея. Според Е. Теодоров, образът на стопана е по-древен и може да бъде обвързан повече с тракийските култови практики, докато змея се свързва повече с митологията и вярванията на славяните, които на местна почва се смесили със сходните като смисъл тракийски такива. В резултат на това смесване змеят, такъв какъвто го познаваме в общославянската митология, се е трансформирал и е приел характеристиките на стопана, който се е възприемал като образ със сходни черти. Змеят присъства в митовете на всички славянски племена, но с изключение на

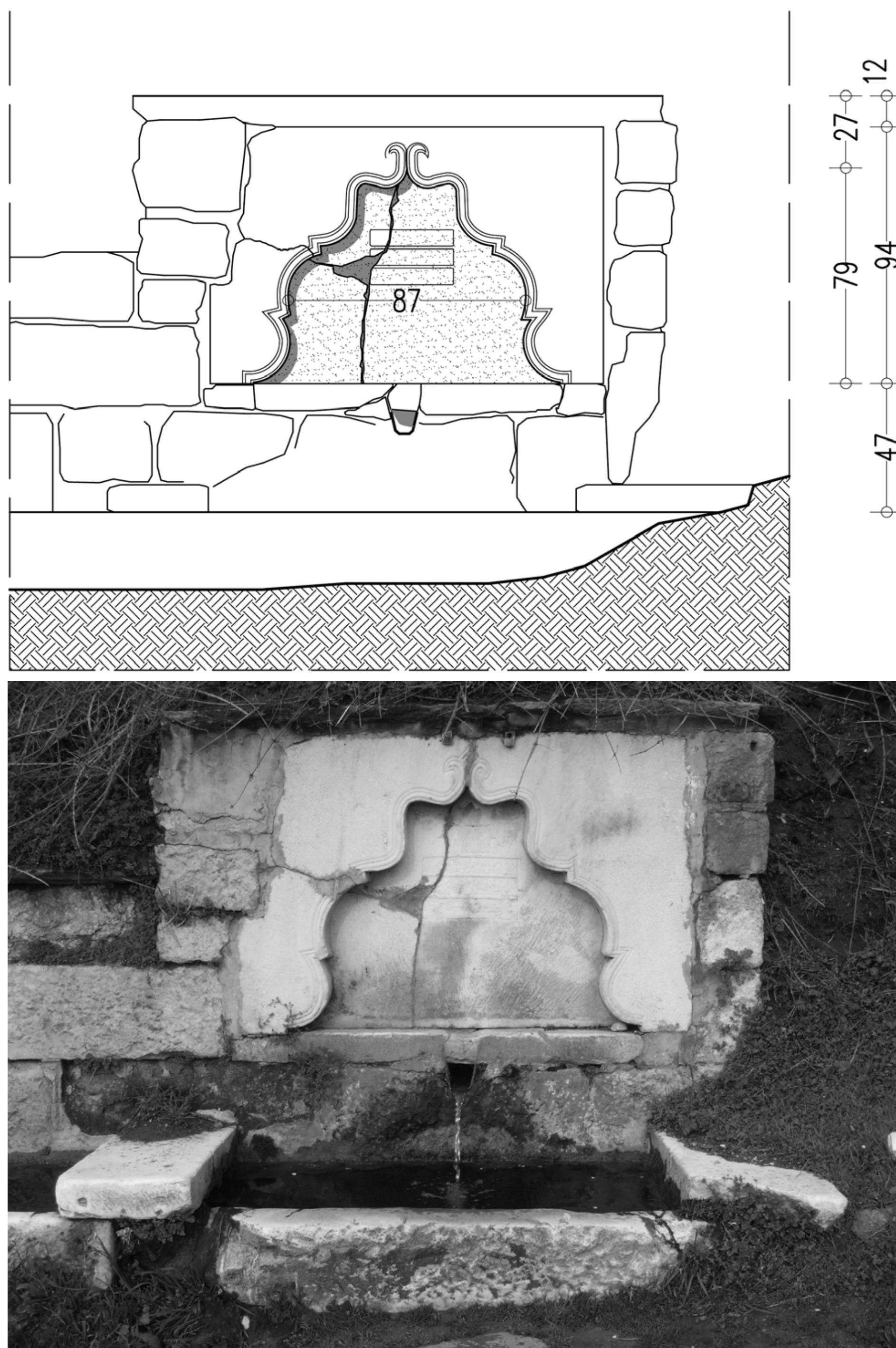
1 *Врис* е много стара диалектна дума от района на Средните Родопи и означава извор.

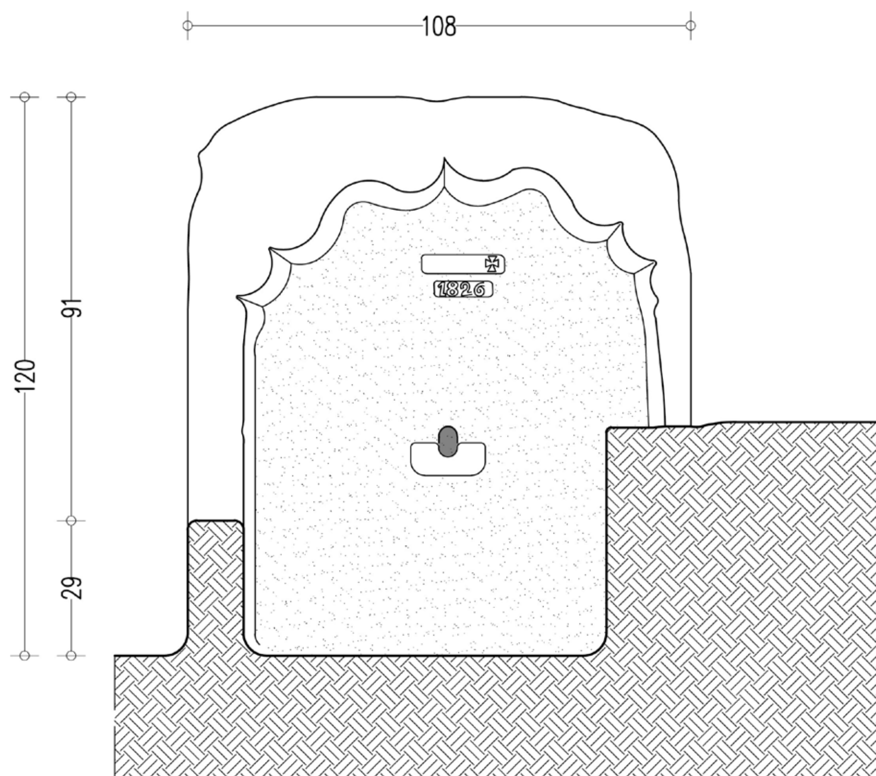
Обр. 4. Чешма в култов комплекс Емаллъ баба до с. Биволяне:
а) графично представяне – С. Дечев, К. Петров; б) снимка – С. Дечев)
Fig. 4. A fountain in the Emallı Baba Alian cult complex near the village of Bivolyane:
a) drawing – S. Dechev , K. Petrov; b)photo – S. Dechev)

славяните, които са се заселили на Балканите, той е възприеман повече като същество с деструктивна функция и отрицателен заряд, същество, което е събирателен образ на необузданите и разрушителни природни стихии. Змеят на Балканите и особено в Родопите по-скоро има ролята на покровител и пазител на селото, на мястото, но най-вече на изворите.

Обр. 5. Чешма от с. Орешино:
а. графично представяне (С. Дечев, К. Петров; б. снимка (С. Дечев)
Fig. 5. A fountain in the village of Oreshino
a. drawing (S. Dechev , K. Petrov; b. photo (S. Dechev)

Змията се е считала за носител на душата на човека след смъртта му. Смятало се, че след като змията излиза от дупки в земята, то тя е същество, идващо от подземното царство, което е свързано със света на мъртвите, а нейното появяване сред хората, особено около или в къщата, до извор, синор, старо дърво и т. н., се смятало за явяване на духа на прадеда сред живите му потомци, което най-често било смятано за лоша

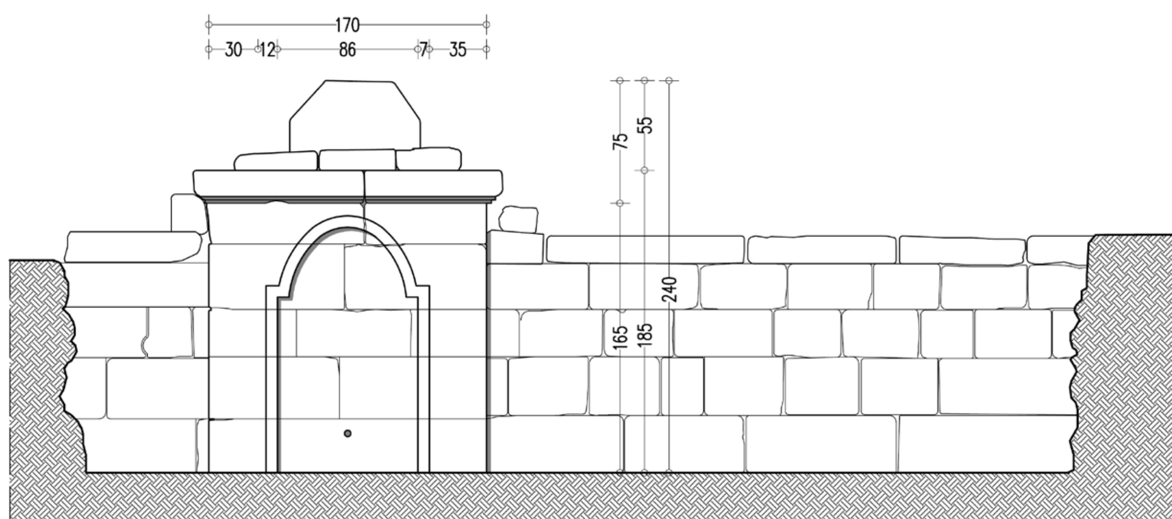

Обр. 6. Чешма Маргудина, с. Долно Луково: а) графично представяне – С. Дечев, К. Петров; б) снимка – С. Дечев)
Fig. 6. The Margudina Fountain in the village of Dolno Lukovo: a) drawing – S. Dechev , K. Petrov; b) photo – S. Dechev)

поличба, за предупреждение от страна на стопана-закрилник за надвиснала опасност или предстояща беда.

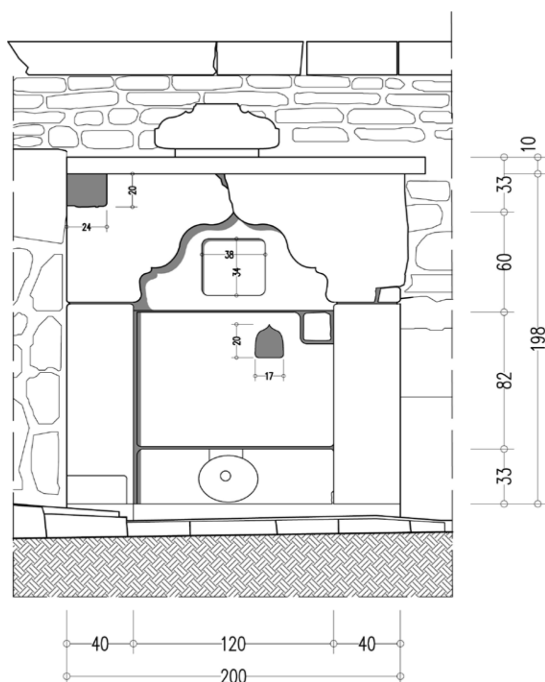
При заселването си на Балканите, славяните заварили провинциалното тракийско население, чиито митологични представи били населени с вярвания и образи,

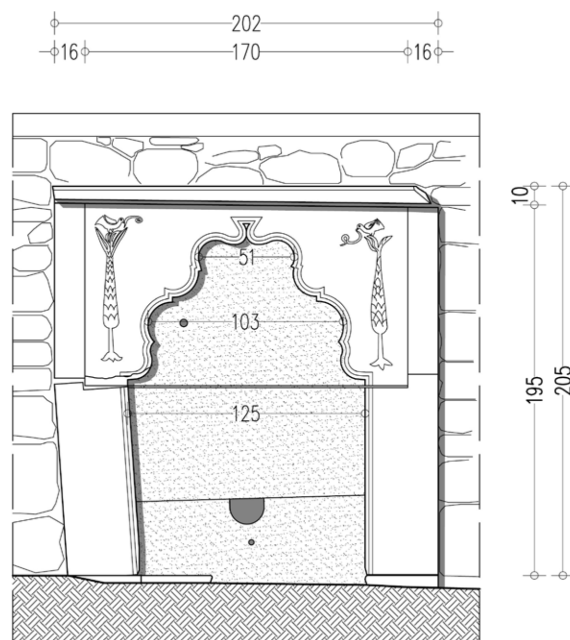

Обр. 7. Чешма пред джамията на с. Нановица: а) графично представяне – С. Дечев, К. Петров; б) снимка – С. Дечев)
Fig. 7. A fountain in front of the mosque in the village of Nanovitsa: a) drawing – S. Dechev, K. Petrov; b) photo – S. Dechev)

наподобяващи образа на змея от техните собствени вярвания. Змеят владеел над природните стихии, ветровете и бурите, но същевременно бил дарител на вода и дъжд. От неговата благосклонност зависела реколтата и съответно – благополучието през годината.

Обр. 8. Чешма при Аязмото в кв. Лъджа, Ивайловград: а) графично представяне – С. Дечев, К. Петров; б) снимка – С. Дечев)
Fig. 8. A fountain at the sacred spring in the Ludza neighborhood in Ivailovgrad: a) drawing – S. Dechev , K. Petrov; b) photo – S. Dechev

Обр. 9. Чешма пред църквата Константин и Елена в кв. Лъджа, Ивайловград: а) графично представяне – С. Дечев, К. Петров; б) снимка – С. Дечев
Fig. 9. A fountain in front of the Sts. Constantine and Helen Church in the Ludza neighbourhood, Ivailovgrad : a) drawing – S. Dechev , K. Petrov; b) photo – S. Dechev

Обр. 10. Чешма до църквата в с. Стойките (сн. Стоян Дечев)
Fig. 10. A fountain at the church building in the village of Stoykite (photo: Stoyan Dechev)

В крайна сметка, в българските представи змеят има доста по-уравновесен характер – той се възприема по-скоро като дарител на вода, функция, наследена от славянските традиции. Той се счита и за покровител на мястото и селото, което пък е черта, наследена от хероизирания прадед-стопан. Фактът, че и двата образа са се запазили до ден-днешен показва, че паралелното им съществуване е възможно. В разказа на В. Дечев се използва словосъчетанието *„врисювъ ступанъ"* като често използвано нарицателно за патриархална, непоклатима и респектираща личност. В същото време митовете за змея са широко разпространени.

Едно от най-характерните общи неща е връзката им с изворите и чешмите като обичайно тяхно обиталище и владение и не е странно, че с времето тези образи са се смесили и са се превърнали в различните лица на един и същ прототип.

Такава двойственост не е чужда на схващанията на нашия народ. Като потвърждение може да се даде пример със зараждането и лесното проникване на богомилството сред българския народ, което се основава на дуалистичната представа за света.

Отрицателните персонажи в българските представи са образите на ламята и халата. Това описание изяснява две неща – първото е, че описанието на ламята и в Родопите отговаря на общоприетото, и второто е, че образът и е сложен и своенравен, но като цяло е благодетелен спрямо жителите на селището, което той стопанисва при условие, че те се отнасят почтително към него и му принасят дребни жертви, а в същото време е враждебен към пришълци и нашественици. С други думи за своите, той е змей, а за чуждите – ламя.

Накрая трябва да бъде отбелязано, че изследването и документирането на тези често пренебрегвани обекти, може да разкрие определени аспекти от нашата култура и душевност, да обясни забравени традиции и да разгледа изграждането на чешмата не просто като архитектурен елемент, но и като ритуален акт.

Цитирана литература

Гейщор, Ал. 1986. *Митология на славяните*. София: Български художник.

Георгиева, И. 1983. *Българска народна митология*. София: Наука и изкуство.

Дечов, В. 1930. Какво знаемъ отъ миналото и настоящото на Родопа. *Родопски преглед*, т. 1, кн. 21, 44-53.

Златев, Т. 1955. *Българският град през епохата на Възраждането*. София: Държавно издателство „Наука и изкуство".

Любенова, И. 1961. *Чешмите в България от Възраждането*. София: Държавно издателство „Техника“.

Теодоров, Е. 1999. *Древнотракийското наследство в българския фолклор*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Тулешков, Н. 2006. *Архитектурното изкуство на старите българи*. София: Академично издателство" Проф. Марин Дринов".

The old stone fountains in the Rhodope Mountains

Stoyan Dechev

(summary)

The purpose of the paper is to collect information about stone fountains constructed in the Rhodope Mountains before the mid 20th century as well as to document their present state of preservation. The most interesting fountains are presented here by drawings and photos revealing important details such as inscriptions and reliefs. The research is focused on artefacts which were not sufficiently studied or were not studied at all until present and provides new information which can be used in future studies. The author's interest on the subject was provoked by the opportunity to study the stone fountains not only as a group of architectural artefacts of artistic value, but also to relate them to specific ritual practices and mythological beliefs which survived during the centuries in isolated regions. The study is based on similar earlier studies on fountains and water sources, ethnographic and regional studies including architectural approach. The present paper intends to integrate the studies mentioned above and to explain the importance of the mythological characters of various nature who were supposed to rule the springs and fountains. Another aim is to interpret the origin of basic relief images on fountains and to speculate on their transition from symbols to ornaments. And last but not least, the study raises questions on certain ethno-cultural and historical issues as well as on the religious syncretism leading to artistic eclecticism. Ritual practices related to water sources survived from the Thracian period and can still be traced in mythological beliefs in the Rhodope Mountains.